

EDİRNE BULGAR KATOLİK MEKTEBİ'NDEN BİR LEH PEDERİN 93 HARBİ NOTLARI

Hüseyin Mevsim*

Tercümesini sunduğum risale ebadındaki elli sayfalık eser, Edirne'de Resürreksiyonistler Matbaası'nın 42. kitabı olarak 1910 yılında Bulgarca basılmıştır. Eserin yazarı, Leh asıllı Peder Pawel Smolikowski, Edirne Resürreksiyonistler Cemiyeti'nin faal bir azası, ayrıca şehirdeki Bulgar Katolik Mektebi'nde (Türkçe kaynaklarda Polak Mektebi diye de geçer) muallim ve idareci olarak da görev almıştır.

Konuya biraz daha ışık tutulması gerekiyorsa; 1836 yılında Paris'te, Adam Mickiewicz ve Frederic Shopin gibi ünlü Lehlerin yakın dostu olan Bogdan Janski (1807-1840) tarafından Tanrımız İsa Mesih'in Yeniden Dirilişi (Latince, Congregatio a Resurrectione Domini Nostri Iesu Christi) adında bir cemiyet kurulur. Resürreksiyonistler diye de geçen cemiyetin başlıca hedefleri, millî bağımsızlığını kaybetmiş ve dört bir yana savrulmuş olan Lehler arasında Katolikliğe aidiyet şuurunu pekiştirme; kuşatma altındaki memleketlerinin er veya geç dirileceği umudunu canlı tutma ve 1860'lara doğru, mektep, yurt ve maarif yoluyla bilhassa Osmanlı tebaası Bulgarlar arasında Katoliklik propagandası yapma şeklinde özetlenebilir.

1861 yılında Papa IX. Pius cemaat üyelerine Bulgar topraklarına gitmelerini teklif eder, çünkü artık Bulgarların da Katolikliğe kabul edilme anlaşmasını imzalamıştır. Böylece 1862'de cemaatin iki temsilcisi, Peder Hieronim Kajsiewicz (1812-1873), Bulgarların durumunu ve ihtiyaçlarını yerinde tespit etmek için İstanbul'a gelir. Dönüşünden sonra Peder İgnacy Kaczanowski Bulgar çocukları ve gençleri için mektep açması maksadıyla Edirne'ye gönderilir. 1863'ün erken baharında, Bulgar Katolik Mektebi'nin temellerini atmak için İstanbul'dan Edirne'ye yola çıkılır. Kirişhane mahallesinde ev tutulur ve burada Bulgar çocuklar için açılan ilkokul, 1863-1867 arasında faaliyet gösterir. 1867'de Edirne'ye Peder Rafael Ferinio gönderilir; aynı yıl Kale'de, odaları geniş ve sınıflık ve yatakhane için elverişli olan bir payanda bina satın alınır ve mektep ortaokula yükseltilir.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Bulgar Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara, E-mektup: hmevsim@ankara.edu.tr.

Eğitimin Bulgarca ve Fransızca yapıldığı mektepte, Türkçe, Bulgarca ve Yunanca da okutulur. Zengin bir kütüphaneye, zooloji koleksiyonuna, fizik ve kimya laboratuvarına, ayrıca tiyatro salonuna, müzik orkestrasına vs. sahip olan Polak Mektebi, bilhassa 93 Harbi, Balkan ve Birinci Cihan Harbi yıllarında eğitime ara vermesine rağmen faaliyetini 1928'e kadar sürdürür ve daha sonra Bulgar Devleti'nde üst kademedeki görevler alacak birçok şahsiyeti mezun eder.

Tercümesini sunduğum eseri kaleme alan Peder Pawel Smolikowski 1849'da Polonya'da varlıklı bir ailede dünyaya gelir. Peder olabilmek için ailesini ikna eder, daha sonra da Resürreksiyonist Cemiyeti'ne katılır. Dinî duyguları çok güçlü olan Pawel, münzevi bir hayat sürdürmeyi yeğler; az yer, çok çalışır. Yabancı lisan öğrenme konusunda üstün kabiliyete sahip olup iki haftada edebiyatını okuyabilecek seviyede yabancı bir dili öğrenebilir, ancak Türkçenin yapısını bir türlü çözemez ve öğrenmekten vazgeçer.

1874-1882 yılları arasında Edirne Bulgar Katolik Mektebi'nde, öğrenim ve eğitim konusunda ortaokul müdür muaviniği yapar, aynı zamanda muallimliğe de devam eder. Edirne'den ayrıldıktan sonra Roma'ya döner ve buradan Lviv'e gönderilir. 1926'de Krakow'da hayata gözlerini yumar.

Bir Leh pederin 93 Harbi geneli ve Edirne yereli bağlamında son derece kıymetli gözlemlerini, birincil tanıklığını ve ilginç yorumlarını içeren eserin önce Lehçe veya Latince yazıldığını ve daha sonra Bulgarcaya çevrildiğini düşünüyorum.

93 HARBİ NOTLARI (Pawel Smolikowski; Bulgarcadan Çeviri Hüseyin Mevsim)

1877 yılının Temmuz ayı sonuna doğru Edirne'de ders yılı sonu imtihanlarını yeni bitirmiştik ki, Rus askerinin Kocabalkan'ı geçtiği ve Osmanlı topraklarında ilerlediği haberi yayıldı. Bununla beraber, Kocabalkan civarındaki bütün kasabalarda ahali hareketlendi: Kıyım ve soygunlar başladı. Bulgarlar, Rus askerinin varlığından cesaret alarak komşuları Türklerin üzerine azgınca saldırdılar. Mağlup Müslümanlar kitleler halinde Edirne'ye doğru yöneliyor, ancak burada da durumları emniyetli olmadığından, daha içeriye kaçıyorlardı, çünkü Rus bölükleri

ÇEVİRİ

şehre sadece dört saat mesafedeydi. Rusların Katoliklerden, bilhassa Lehlerden acımasızca hınç aldıkları da konuşuluyor; Kazanlık'ta [Kızanlık] yaşayan tek Leh ve Osmanlı tebaasından olan Dr. Zaczinski'nin yargılanmadan idam edildiği söyleniyordu. Daha sonra bunun doğru olmadığı ortaya çıktı. Ruhu şad olsun ayini düzenlediğimiz Dr. Zaczinski sağ çıktı ve harpten sonra kurumumuzda hekim olarak çalıştı. Ancak o zamanda böyle haberler tedbirli olmamızı mecbur kılıyordu. Misyonun mütevelli heyeti azası Peder Tomasz Brzeska¹, pederlerimizden birini, delege Graselli'ye ne yapmamız gerektiğini sorması için İstanbul'a gönderdi. Delege zaten bizi düşünüyor, ama Rusların Tuna'yı ve Kocabalkan'ı bu denli acele geçeceğini tahmin etmiyormuş. İstanbul'dan, "Bütün Resürksiyonist Lehler, Bulgar Ruhban Mektebi talebelerini de yanına alarak İstanbul'a yola çıksın. Eğer imkân varsa, talebeler evlerine gönderilsin. Misyonun evlerinde ise, öteki yabancılarla beraber Napolili Proküratör Peder Rafael Ferinio² kalsın" cevabı geldi. Delegenin talimatı yerine getirildi, ama zaman darlığından ve askerî operasyonların yakınlığından dolayı, bütün talebeler evlerine gönderilemedi. Bulgar asıllı olan rahip Vasil³ yaklaşık 20 talebeyi, şehrin bombalanması sırasında (ki bu her an olabilirdi) sıkıntı yaşanmasın diye üçra Mustrakliy⁴ köyüne götürdü.

İstanbul'a geldikten sonra, Propaganda'nın geçenlerde yaptırdığı Kutsal Teslis Kilisesi kançılıryasına yerleştik. Piskopos bizi gerçekten bir baba gibi kabul etti. İstanbul'u da terk etmek zorunda kalırsak, seve seve eşyamızla ilgileneceğini söyledi. Ermeni Patriği gelişimizi sadrazama arz etmiş.

"Görülen o ki, zavallıların rahatça yerleşecekleri yeri yok" demiş sadrazam. "Bir hükümet binası mı tahsis etsem acaba?"

Patrik kendisine teşekkür etmiş ve artık Bulgar-Katolik kançılıryasına yerleştiğimizi söylemiş.

"Keşke bütün Bulgarlar Katolik olsaydı" diye iç geçirmiş sadrazam.

¹ Tomasz Brzeska (1818-1900) - 1867-1883 yılları arasında Edirne Bulgar Katolik Mektebi'nin mütevelli heyeti başkanı ve müdürü. (H.M.)

² Rafael Ferinio (1841- ?) Napoli doğumlu olup cemiyete 1863'te katılır; 1867'de Edirne'ye gönderilir. (H.M.)

³ Vasil Garufalov - Bulgar asıllı ilk Resürksiyonist. (H.M.)

⁴ Bugünkü adı Mustrak; Svilengrad [Mustafapaşa] yakınlarında bir Bulgar köyü. (H.M.)

Azaryan da: “Zat-ı Âlileri, müsaadenizle bir hadiseyi arz edeyim. Yedi yıl önce, 28 Şubat 1870’te, Bulgar Ekzarhlığının kuruluşu padişah fermanıyla tasdik edilince, üst düzey bir görevlinin bana, Osmanlı’nın ebediyen Bulgarlarla barışmış olmasından dolayı nazırların ziyafet çektiğini söylediğinde, “Nazırımıza söyleyin, ziyafet çekmek yerine, yas tutsunlar” demiş.

“Haklıymışsınız” diye cevaplamış sadrazam.

“Türkler; Babıali’yi Şark Meselesi’nin kanlı çözümünden sadece Katolikliğin kurtarabileceğini hiçbir zaman idrak edemedi. Bir tek Mithat Paşa, Rusçuk ve daha sonra Selanik Valiliği sırasında Katoliklik hareketine destek çıktı” demiş Azaryan.

Savaş sırasında artık herkes bunu anlıyordu. Bir Osmanlı subayı: “Bütün Bulgarlar Katolik olsaydı, iş, savaşa kadar dayanmazdı. Katolikliği kabul etmedikleri sürece Bulgarlara gelecek yok, hiçbir zaman onlara güvenmeyiz” diye konuşuyordu.

Bu yıl tatil sıkıntılı geçti. Hakikaten biz İstanbul’da tehlike dışındaydık ve rahatça önümüzdeki senenin dersleri üzerine çalışabilirdik. Ama gene Edirne’ye dönebilecek ve mektebi açabilecek miydik? Bu belirsizlik bize acı veriyor, kardeşlerimizin yazgısı ise kaygılandırıyor. Edirne’de de çok korkmuşlar. Şehre Çerkez, başıbozuk ve zeybekler dolmuş; sokağa zor çıkılıyormuş. Fransız ve Avusturya konsolosları her gün misyonu ziyaret ediyor ve her defasında daha dehşet verici haberler getiriyorlarmış. Bu arada da, bombalama veya kıyım olursa nasıl kurtuluruz diye sürekli yeni planlar kuruyorlarmış. Nihayet Peder Rafael’e, Ruslar şehre girerse, kendisinin de emniyette olmayacağını bildirmişler. Lehlerin kaçmasından dolayı Ruslar bütün hıncını ondan alabilirlerdi. Bu haberi alan Rafael, Edirne’deki misyonumuzu Fransız konsolosunun himayesine bırakıp öteki kardeşlerle İstanbul’a geleyim mi diye delegeye danıştı. Bunun üzerine delege Graselli, “Kalmanız hakikaten tehlike arz ediyorsa, hemen yola çıkın” şeklinde telgraf çekilmesini istemiş. Peder Rafael’in kendisi de buna meyilliymiş, çünkü bir kere sokakta ona ateş edilmek istenmiş. Rahip Hieronim, kendisi de korkudan şehre çıkamamasına rağmen, onu tutmuş. Korku, endişe ve huzursuzluktan peder zayıflamış, saçları da ağarmaya başlamış. Böylece, misyonu korumaya kalmışlar.

ÇEVİRİ

Bu arada harbin kaderi aniden değişti. Kırk sekiz saatte Süleyman Paşa 10 bin kişilik ordusunu Ege kıyısındaki Dedeağaç'tan Kocabalkan'a sevk etti. Rus askeri Eski Zağra, Yeni Zağra ve Kızanlık'tan püskürtüldü ve şıpka geçidine konuşlandı. Rusların terk ettiği kasabalar başıbozuk, Çerkez ve zeybeklerin saldırısına uğramış. Hınçları korkunç olmuş – evleri soyuyor ve yakıyor, erkek, kadın ve çocukları öldürüyorlarmış. En pek de Eski Zağra zarar görmüş. Düşman askeri şehri kuşatarak topa tutmuş; evler yakılıyor, kaçıanlar vuruluyormuş.

“Kocalarımız Rusları sevinçle karşıladılar; sokaklarda onlarla içip ardından komşularımız Türklere saldırdılar” diye anlatıyorlardı daha sonra kıyımdan kurtulan Bulgar kadınları. “Türkler bize pencerelerden: ‘Sizin idareniz dört günden fazla sürmeyecek’ diye haykırıyorlardı. Gerçekten de sadece dört gün sevinebildik.”

Süleyman Paşa sertliğiyle ün salmıştı. Baktığımız yaralı askerler, Eski Zağra'ya giderken, Edirne'den sonra önlerine çıkan her şeyi ateşe vermek ve kesmek için emir aldıklarını söylüyorlardı. Eski Zağralı iki kadının anlattığına göre, bir keresinde kadın elbisesi giydirerek kardeşlerini kurtarmak istemişler, ama Türkler onu yolda tanıyınca gözleri önünde vurmuşlar.

Bazen Türklerin acımasızlığı, çaresiz kurbana karşı duyulan merhamete dönüşür. Sözelimi, Süleyman Paşa'nın, ana-babaları vurulan yaklaşık bin yetim küçük çocuğu topladığını, Kızanlık'ta bir yetimhane yaptırdığına, bunun için belirli bir fon oluşturduğunu ve gerekli yemeğin sadece yetimlere değil, kadın bakıcılara da verilmesini emrettiğine kim inanabilir? Bir Osmanlı subayı, yakılan evlerden askerin 300 çocuğu nasıl kurtardığını anlatıyordu; çocukların en küçüğu üç günlük, en büyüğu ise bir yaşındaymış. Çocukları arabalara doldurduktan sonra subay, nüfusunun yarısı Türk, yarısı Bulgar olan komşu köye gitmiş ve çocukları zorla ailelere vermiş. Türk kadınları gâvur çocuğu istemediklerini söyleyerek karşı çıktıklarında:

“Bu çocukları Allah yaratmış; açlıktan kırılmalarına bırakmak günah” diye cevap vermiş.

Başka bir subay, askerlerine erzakını çıkarıp, kıyım ve yangından kurtulan kadınlara vermelerini emretmiş. Askerler o an komutanın emrini

yerine getirmişler. Bulgar kadınların anlattığına göre, subaylar bazı kadınların yaşlılıktan veya yorgunluktan yürüyemediklerini görünce, kendileri atlardan inip bu kadınları bindiriyor ve taşımaları için birer küçük çocuk veriyorlarmış. Birçok asker Bulgar kadınlara Edirne'ye küçük çocuk götürmelerini teklif ediyormuş.

Şehre geldiklerinde, çocukları sokaklarda taşıyor ve:

“Merhametli kadınlar, Allah rızası için bu yetimleri yanınıza alın” diye sesleniyorlardı.

Tabii, bu korkunç savaşın kurbanları Edirne'ye yığıldı. Bunların sayısı on binin üzerindeydi. Hükümet; dul kalan Bulgar kadınlara ve zavallı yetimlere yardım etmek için elinden geleni yapıyordu. Her gün herkese bir ekmek dağıtılıyordu. Bu savaşın neden olduğu yıkımı dile getirmek çok zor. Yaralı, aç, mecalsiz, korku, açlık ve yorgunluktan sararmış yığınlar kapımıza yaslanıyor ve sadaka dileniyorlardı. Tabii ki, bu yoksulluğa kayıtsız kalmadık. Gücümüz yettiği ölçüde açları doyurmaya başladık. Önce Peder Rafael, Kıyık banliyösünde bulunan Union⁵ kilisesine bağlı yurda yiyecek ve içecek sağlayarak çocuklarıyla beraber 32 kadını yerleştirdi. Daha sonra başka 20 kadını da ayrı bir yurda yerleştirdi, en sonunda da 70 kadının yerleştiği bir yurdu kiraladı. Böylece, baktığımız kadınların sayısı 110'a çıktı. Bunların sadece 20'si İngiliz Komitesi'nden günlük iki kuruş alıyordu, çocuklara ise birer kuruş veriliyordu. Bu yardım hiçbir şekilde yeterli değildi. Dolayısıyla; döşek, örtü vs. gibi giderleri hesaba katmadan, geri kalanı bizim tamamlamamız gerekiyordu. Peder Rafael çok kereler dut yaprağıyla beslenen kadınlar buluyordu. Açlık ve yorgunluktan bunları sıtma tutuyordu. Ateşe verilen kasabalarda kanın karıştığı suyu içtiklerinden dolayı hasta düşüyorlardı. Bir keresinde Edirne'ye, ormanlarda gizlenen ve 15 gün boyunca yaprakla beslenen 30 kadın ve yaklaşık 50 çocuk getirildi. Çocukların ikisi vagondan iner inmez öldü. Aslında birçok çocuk ölüyordu; hepsi sarı, morarmış ve korkmuş görünüyorlardı. Kurumumuza kabul ettiğimiz talebeler arasında, şahit oldukları korkunç kıyım sahnelerini aklına getirdikçe, uykusunda zıplayanlar vardı.

Alçakça para kazanmak uğruna insanların fakirliğinden faydalanan kişiler de vardı. Sözelimi, arsızın biri evine 200 Bulgar kadını aldı.

⁵ Union (veya Uniat; Unyat) – Kendi ayin biçimlerini ve dillerini koruyan, ancak papanın ve Katolikliğin otoritesini kabul eden Ortodoks ve Doğu Ortodoks kiliselerine verilen ad. (H.M.)

ÇEVİRİ

Hükümetten bunlara bakmak için para almasına rağmen, genç kadınların namusuyla ticaret yapıyor, çocukları ise köle gibi satıyordu.

Bu kişi kurbanlarını kara ekmekle besliyor, hükümetten aldığını ise satıyormuş; bu kişi bir Ortodoks papazıydı. Evini, zavallı Bulgar kadınlarına verilen giysilerle doldurmuş. Peder Rafael birkaç zavallı kadını bunun elinden kurtarmayı başardı, ama papaz hıncını almak için bizi Katolik propagandası yapmakla suçluyor ve böylelikle İngilizleri bizden soğutmak istiyordu. Ne ki, gayesine ulaşamadı. Bu konuda İngilizlerin hakkını teslim etmemiz gerekiyor; dara düşenlere yardım etmek konusunda din ayrımı yapmıyorlardı. Bizim büyük ihtiyaçlarımızı görünce methodist misyoner [Albert A.] Long örtü, döşek vs. sağlıyordu. Yahudiler Bulgar oğlanları genelevlere satıyorlardı. Türk faytoncular bunu Peder Rafael'e söylediler, o da buradan altı çocuğu kurtarmayı başardı ve düzgün kişilerin yanına yerleştirdi. Bir keresinde yanımıza bir Türk jandarma geldi ve iki Bulgar çocuğun Müslüman ailelere verildiğini söyledi.

“Yazık olacak bu çocuklara, bunları Türkleştirecekler” dedi. Bunlar da kurtarıldı. Ayrıca, benzer durumdaki yaklaşık on çocuk alındı ve Peder Rafael'in ricası üzerine düzgün ailelere verildi.

Eski Zağra, Yeni Zağra ve Şıpka'dan Edirne'ye sadece savunmasız kurban gelmiyordu; şehir, çok sayıda yaralı Osmanlı askeri ve subayıyla doldu. Bunlar Temmuz sonuna doğru getirilmeye başlandı. Hükümet dört hastane oluşturdu. İngilizler 30 hekim gönderdiler, Rum ve Ermeniler ise yaralıları evlerine almaya başladılar, ama bütün bunlar yetmiyordu. Yatacakları yer olmadığından, yaralılar yere uzanmışlardı. Bunlar yaraları sarılmadan ölüyordu. Bunca acı yanında bizim de hizmetlerimizi hızlandırmamız gerekiyordu, çünkü tatil olduğundan oda ve yataklarımız boştu. 8 Ağustos'ta Peder Rafael 12 yaralı kabul etti, sonra bunların sayısı 25'e çıktı. Yemek, ilâç ve sargı konusunu kendimiz çözümlenmemiz gerekiyordu, çünkü Hükümet sadece hekim sağlıyordu. Peder Hieronim tecrübeli bir sağlıkçıydı. Hastaları onun denetimine verdiğimizde, o kendini adeta kendi sularında buldu. Çevikçe hastaların yaralarını sarıyor ve bütün ihtiyaçlarını o denli itinayla karşılıyordu ki, böyle bir alâka ve hizmet görmeyen zavallı askerler, bu gâvurun iyilikseverliğine ve merhametine hayret ederek onu gönülden sevdiler.

İyi şartlardan, ama daha çok da sağlam bedenlerinden dolayı askerler çok geçmeden iyileştiler; bundan dolayı teşekkürlerin sonu yoktu. Elimizi, üstelik ruhbanların elini öptüklerini söylememiz yeterli olacak, çünkü Türklerin Frenkleri bu şekilde onurlandırması duyulmuş bir şey değildir. Hastanemizin kusursuz olduğu duyumu hemen şehre yayıldı. Yeterince ilgilenilmediğinden Türkler yaralılarını Rum ve Ermeni evlerinden alıyor ve en azından yaralı subayları kabul etmemiz için bize müracaat ediyorlardı. Masrafların büyümesine rağmen reddetmemiz imkânsızdı. Daha çok kolaylık sağlamamız için hizmetkârlığa sekiz sağlam asker almamız gerekti. Hükümet eczanelerinden sadece ücretsiz ilâç sağlandı.

Tehlikenin henüz geçmemesine rağmen, çünkü Ruslar Plevne'yi kuşatıyorlardı, Süleyman Paşa da onları Şıpka'dan püskürtmeyi başaramadı, tatil bitiyordu ve mektebin açılma zamanı gelmişti. Ve Edirne'ye döndük. Derslikler yaralılarla dolu olduğundan, mektebi, sınıflarda değil, yatak odalarında düzenledik. Bu şartlarda nasıl ders işleyebildiğimiz hayret uyandırabilir, ama başka çare yoktu. Kendimizi çevrede olup bitenden soyutlamamız için sabahtan akşama kadar çalışmamız gerekiyordu. Geleceği düşünecek zamanımız da yoktu.

Korkunç zamanlar!

Sadece ihtiyaç üzere evden dışarı çıkabiliyorduk. Sokaklarda Türk çocukları bize taş ve çamur atıyorlardı. Her adımda bir zeybek veya başıbozuğa rastlayabilirdik. Aralıksız askerî idam infazlarından şehir korkunç bir tablo teşkil ediyordu. Edirne'de idamlar çok büyük sayıda ve hiçbir prosedürsüz yapılıyordu. Her ağaç veya dükkân penceresi dayanağı darağacı olarak kullanabiliyor, hatta evlerin önünde bile asıyorlardı. Bu korkunç görüntüler haftanın sadece üç günü eksikti: cuma (Müslümanların kutsal günü olduğundan), cumartesi – (Musevilerin Şabat'ından dolayı) ve pazar (Hıristiyan ayininden dolayı). Eylül başında, birkaç günde bir idam etme durduruldu. İdamların artık durduğunu düşünüyorduk. Ancak yine bir gün 32 kişi idam edildi, ertesini gün – üç. Bunlardan birincisi yerli bir Rum'du, ikincisi aydın Bulgarlardan biri. İlmik boynuna geçirilirken, Bulgar, ahaliye bir nutuk çekti. Suçsuz öldüğünü haykırıyor, idam edilenlerin büyük kısmının suçsuz olduğunu ve Yahudi ispiyonculuğuna kurban gittiğini iddia ediyordu. “Yalan yere şahitlik edenler ve haksız hüküm giydirenler, Tanrı önünde hesap verecek” diyordu.

ÇEVİRİ

Edirne’de yaklaşık 200 kişi asıldı. Görünen o ki, büyük bir kısmı yakın kasabalara götürülüyordu ipte sallandırılmaları için. Aşağı yukarı her eğitimli Bulgar’dan isyancı olarak şüpheleniliyordu ve en ufak bir iftira bile ipte sallandırılması için yeterliydi.

Osmanlı Hükümeti bize karşı çok iyi niyetliydi. Üst düzey memurlar resmî olarak ziyaretimize geliyor ve yarahlılara verdiğimiz hizmetten dolayı teşekkür ediyorlardı. Daha sonra Paris büyükelçisi olan Arif Paşa, Saffet Paşa ve Cemil Paşa gibi komutanlar, Vali İbrahim Paşa, hastanelerin başmüfettişi Nuri Paşa geliyorlardı. Hepsi memnuniyetini belirtiyor, teşekkür ediyor, ille de Peder Hieronim’i görmek istiyorlardı. Bize gösterilen iyi niyeti başkalarının yararına kullanıyorduk. Peder Rafael Türklerin nezdinde öyle bir itimat sağladı ki, ricası üzerine, hapisten, müteveffa piskoposumuzun kardeşi olan iki Bulgar salıverildi. Yatılı mektebimizin bir kısmının Mustrakliy köyünde bulunduğunu öğrendikten sonra buralarda başıboş dolaşan Çerkez ve zeybeklerden koruması için askerî bir koruma konuldu. Ayrıca, Katolik yaşayan her köye de ikişer koruma konulmasını rica ettik. Bize gösterilen iyi niyetten Katolik ve Ortodokslar eşit ölçüde faydalanıyorlardı.

Osmanlı nezdindeki ehemmiyetimizi başka bir açıdan da ahalinin yararı için kullandık. Eski Zağra ve Yeni Zağra’dan kaçan bazı Bulgarlar Edirne’de saklanıyorlardı. İlk başta sadece Eski Zağra’dan olanlar tutuklanıyorlardı. Ancak bir Yeni Zağralı kafayı bulup, “Bizde herkes isyancıdır; Ruslar biraz daha önce gelseydi, işler başka türlü neticelenecekti” diye ağzından kaçırırverince, Yeni Zağralılar da tutuklanmaya başlandı. Bu durumda, bazı kovuşturulanlar bizden yardım istedi. Analar yaşlı gözlerle geliyor ve çocuklarını kurumumuza kabul etmemiz için yalvarıyorlardı, çünkü onları bizden alamayacaklarına inanıyorlardı. Bu şekilde 11 yetişkin kabul ettik, bunlardan 6’sını yatılı mektebe yerleştirdik. Mahkemeye çıkması söylenen çok eğitimli ve aydın bir Bulgar muallim kalıyordu bizde. Korkudan sıtmadan hastalanmış. Her yeni idamda titriyordu ve bize geldikten sonra artık dışarı çıkma cesareti bulamadı. Çocuk gibi ağlıyor, kabahatsiz olduğunu ve eğer tutuklanırsa, korkudan öleceğini söylüyordu. Hükümet nezdinde kendimizi büyük tehlikeye atarak onu misafirperverliğimizden mahrum etmedik.

Hükümet, aranılan bazı şahısları sakladığımızı biliyordu, çünkü analar kendini tutamıyor ve sırrı açıklıyorlardı. O malûm Ortodoks papaz ise

itibarımızı zedelemek için her yerde aleyhimize konuşuyordu. Bilhassa o muallimi çıkarmamız için bize Yahudi ispiyonlar gönderiyorlardı, ama teslim etmemiz için Hükümet üzerimize gelmiyordu. Mühim yortularda talebelerimiz Union Katedral Kilisesi'ne gidiyor ve yolda jandarmalara rastlıyorlardı. Jandarmalar da, aranılan şahısları, üniforma giymelerine rağmen talebelerin arasında tanıyor ve sadece gülümsüyorlardı. Bir jandarma o muallim hakkında: “Sizde gizlendiğini biliyoruz, ama almak için zor kullanmak istemiyoruz” dedi. O yüzden Edirne ahali bizi hakkımızda mucizevî şeyler anlatıyordu. Sözelimi, yaralı Süleyman Paşa bizi gizli yattırıyor ve o yüzden vali bizi o denli sık ziyaret ediyormuş. Bulgarlara karşı sergilediğimiz bu yakınlık, Osmanlı Hükümetinin bizlere olan sempatisini azaltmıyordu. Türkler, içinde çok asalet barındırıyor ve herhalde çoğu, “Biz de onların yerinde olsak, aynen böyle yapardık” diyordu.

Plevne'nin düşmesinden sonra Ruslar yine Kocabalkan'a yöneldiler. Türkleri yine bir korku sardı, yine Edirne'ye ve burada da durumları tehlikede olduğundan İstanbul'a doğru kaçmaya başladılar. Osmanlı ordusu tamamen dağılmıştı. Tren garı muhacirlerle doluydu. Muhacirler oraya gerçek bir kamp kurdu. Vagonlara sığmıyorlardı, o yüzden Türkler eşyalarını, bazen de, gâvurların eline düşmesinler diye çocuklarını öldürerek bırakıyorlardı. Çaresiz, ama kalplerinde öfkeyle kaçan Türkler, korkunç bir tablo oluşturuyorlardı. Şehirde kalanların durumu daha da korkunçtu – ellerinde olan her şeyi satıyor, “Moskof gelmeden şehri ateşe vereceğiz ve hepinizi kıyımdan geçireceğiz” diye açıkça Hıristiyanları tehdit ederek bıçak ve silâh alıyorlardı. Bunlar boş tehditler değildi. Her akşam bir yerde yangın çıkıyordu; yangın ise, ahşap Edirne için hakikî bir felâketti. Bütün şehirde o zaman 3-4 tulumba vardı. Böyle durumlarda tek çare, komşu binaları yıkmak kalıyordu. O yüzden hiçbir zaman yangın tek bir evle sınırlı kalmıyordu.

Ne dehşetliydi o geceler!

Bir şey tutuşunca insanlar tulumbalarla koşuyor ve “Yangın var, yangın!” diye cansiperane bağıyorlardı. Sokaklarda piştovlar patlıyordu – bu şekilde ortaya çıkarılan gürültüyü tasvir etmek çok zor. Böyle gecelerde uyuyabilmek imkânsızdı. Bu çok nahoştı, ama yıkılan çatılar ve ateşin cızırtısı daha da korkunç intiba yaratıyordu. O zaman akşamları sokağa çıkmak kesinlikle yasaktı. Tabii ki, böyle gecelerde kimse uyumuyordu. İnsanlar, yakında bir ev mi yanıyor diye çatıya çıkıyorlardı. Ne yazacak, ne de konuşabilecek durumda olduğum günler vardı – sesim ve ellerim

ÇEVİRİ

titriyordu. Tek umudum yaralı Türklerdi, kıyımda bunlar bizi gerçekten koruyabilirdi, ama yangında – asla.

Daha önceleri, mektep çalışmalarından serbest olduğumuzda, İstanbul'a gitmemiz kolaydı, ama şimdi yatılı mektep dopdoluydu – 70'in üzerinde talebemiz vardı ve bunun dışında 100'den fazla dul ve yetime bakıyorduk. Bu zavallıları kendi hallerine bırakamazdık. Ama başka bir şey de tutuyordu bizi şehirde: Evlere yerleştirilen yetimler dışında, Eski Zağra kıyımında anasız-babasız kalmış başka bedbaht yetimler de vardı kurumda.

Bu korkunç ve ağır imtihan günlerinde, daha önce Katolikliğe kabul edilen 12 yaşında bir talebe geldi. İmtihana tabi tutmamız için üç talebe arkadaşını da getirdi, çünkü bunlar gûnahtan arınmaya hazırmiş.

Talebeler Katolikliğin ne olduğunu çok iyi biliyorlardı, çünkü bir süredir bizde olan talebelere öğrenmişler. Ayrıca; Ruslar Edirne'ye girince Katolikleri kovuşturmaya, hatta öldürmeye başlayacaklarından da emindiler. Ortodokslar, insanları bizden soğutmak istediklerinde, bu şekilde konuşarak onları korkutuyorlardı. Rahiplerimizden bir Bulgar kardeşimize Helm Unionlarına yapılan kovuşturmayı anlatmıştık. O da bütün bunları, bu gençlere anlatmış. Herkesin Moskof'un gelmesini beklediği bir anda 12 yaşında oğlanların böyle bir karar alması tam bir kahramanlıktı. Sözü edilen talebe bana arkadaşlarını getirdiğinde büyük bir şaşkınlık içindeydim. Daha sıkı bir imtihanla kendilerini başımdan savmak istiyordum, ama yanıldım. Suallerime doğru ve net cevap verdiler. Onları geri çevirmek istemiyor, ama mesuliyet almaktan da kaçınıyordum. Bu hadiseyi mütevelli heyeti üyesine arz ettim. Aramızda istişare ettikten sonra bu talebeleri gûnahtan arınma imtihanına almaya karar verdik. Bu üç talebeden sonra başkaları da geldi; nihayet bütün Eski Zağra ve Yeni Zağralı talebeler dayandı ve birkaç kararsız dışında hepsi Katolik oldu. Çocukları bu ağır zamanda sahihsiz bırakamazdık. Vicdanım Edirne'den gitmemize izin vermiyordu, en azından ölüm durumunda bu talebeleri son bir avuntusuz bırakmamak için.

Ancak 1863 isyanına bulaşan iki pederimizin ta Kudüs'e kadar gitmeleri gerekti, çünkü kurumumuzun ve bütün üyelerin himayesi altında olduğu İstanbul'daki Fransız Elçisi bunu zorunlu kılıyordu. Anlaşılan, Rusların kuşatması durumunda, bizden dolayı başının ağrımını istemiyordu. Öteki pederler kaldılar.

Ruslar yaklaştıkça Edirne'deki durum kötüye gidiyordu. İngiliz Elçisi, "Süleyman Paşa son gücünü toplayarak Edirne'den hareket etti. Eğer Moskof'u Kocabalkan'dan öte püskürtemezse, ricat ederken yolda her şeyi ateşe verme ve yok etme emri aldı" diyordu. Nüfusu ise İstanbul'a sürmesi ve Ruslara boş arazi bırakması gerekiyormuş. Süleyman Paşa benzer planları uygulayabilecek bir karaktere sahipti. Hakikaten o Şıpka'ya çok geç geldi. Üst düzey bir Rus subayın bize anlattığına göre, Süleyman Paşa altı saat daha erken gelseymiş, Moskof'a büyük zarar verebilecekti. Süleyman eğer o emri yerine getirirse, bizi korkunç bir yazgı bekliyordu. Neyse ki Ruslar, Türklerin yolunu kesmek için önden süvari göndermiş. Bunlar İstanbul ile Edirne arasında durdu; öyle ki, ordusu için endişe ettiğinden acele geri çekilen Süleyman Paşa'nın planını yerine getirmeye zamanı kalmamış. Ama gene de tamamen kurtulmuş sayılmazdık; sıkıntılı günler bekliyordu bizi.

Bir akşam bir asker, o gece ana hastanede nöbetçi olan hekimimizden mektup getirdi: "Çıldırın üzeriyim, çünkü hastaları Edirne'den çıkarma emri aldık" diye yazıyordu. Mektup, gelecek kıyım ve yangınların habercisi olarak yorumlandı. Korkunç durumumuzu düşünebiliyor musunuz? Yangın halinde bunca çocukla ne yapabiliriz? Hastalara dokunulmayacağı umudu halen vardı, ama ertesi akşam gerçekten onları almaya geldiler. Yaralı Türk askerleri sayesinde herhangi destek ve kurtulma umudunu yitirdik.

Ancak kıyım falan olmadı, çünkü Türkler şehri yok etmek yerine, güçleri tükeninceye dek savunmayı tercih ettiler. Demek ki, birkaç günlük çatışmanın ardından, nüfusun imhasına gelecekti sıra. Can çekişmemiz devam ediyordu. Ertesi gün Vali konsolosları çağırdı ve bundan böyle kimse için mesuliyet taşımadığını söyledi. Yabancı vatandaşlar yola çıkabilirlerdi, konsoloslar için ise Vali hususî bir tren ayarlamıştı. Ancak konsoloslar şehirde kaldı. Bizim de bütün talebelerle yola çıkmamız imkânsızdı.

Bu arada Türkler sonuna kadar şehri savunmaya hazırlanıyorlardı. Konumundan dolayı Edirne'nin ikinci Plevne olabileceği ve uzun kuşatmaya dayanabileceği söyleniyordu. Ancak bu karar bizim için ceza ve ölüm manasına geliyordu. Bombalama sırasında ortak yazgıyı paylaşabiliriz, ama kuşatma sırasında bunca çocuk nasıl korunacaktı? Günden güne yaşadığımızdan, böyle zamanlar için ekmek saklamak da imkânsızdı. Çocukları korumak için ne yapmamız gerektiğini düşünürken,

ÇEVİRİ

akşam, Edirne'ye bir günlük mesafedeki Kayacık⁶ köyünden iki köylü geldi. Şehrin yakında kuşatılacağı haberini duyunca, bizde okuyan çocuklarını almaya gelmişler. Şehir etrafında başıboş dolaşan Çerkez, başıbozuk ve kaçan Türklerden dolayı yolların tehlikeli olmasına, ayrıca havanın soğuk ve sürekli kar yağmasına rağmen, talebelerle şehirden çıkarak o köye gitmekten başka kurtuluş olmadığını düşündük. Gece karanlıktı. Ayrıca köylüler bazı gizli patikaları da biliyorlardı ve şehre göre orada daha çok güvende olacağımızı umut ediyorduk, çünkü köy, ana yollardan uzakta, dağlar arasında konumlanmıştı. Birkaç saat dinlendikten sonra hemen yola koyulabilelim diye o gece talebeler giysileriyle yattılar. Acınası durum! Aralarında çok küçük çocuklar vardı, oysa çamur, soğuk ve yağmurda uzun bir yolculuk bekliyordu bizi: Ocak ayı başındaydık.

Merhametli Tanrı bu tehlikeden de esirgedi bizi. Kararımızdan bir saat sonra, Peder Rafael valilikten sevindirici bir haberle geldi: “Türkler şehri savunmadan terk edecekler.” Bu haber sadece bizim durumumuzda bulunan insanlar için sevindirici olabilirdi. Vali ve düzenli asker terk edince, Edirne'ye ne olacaktı? Bunca kayıp ve felâketin öfkesiyle Türkler cidden Hıristiyan kıyımına ve şehri ateşe vermeye başlayabilirlerdi. Ayrıca, askerî vali düşmanın eline mühimmat bırakmak istemiyordu. Şehrin kenarında iki büyük barut deposu vardı. Bunları havaya uçurma kararı alındı. Konsololar sivil Vali Cemil Paşa'dan buna izin vermemesini rica ediyorlardı, çünkü bütün şehir ateş içinde kalabilirdi. Ama askerî vali sivil valiye bağlı değildi ve Cemil Paşa'nın yapabildiği tek şey, ateşe verilecek uzaktaki depoyla şehrin hemen yakınındaki depo arasındaki bağı kesmek için gizlice insan göndermek oldu. Ama bu teşebbüsün başarılı olup olmayacağı bilinmiyordu.

“Birinci infilâktan birkaç dakika sonra ikincisi olmazsa, biliniz ki şehir kurtulmuştur” dedi Cemil Paşa konsoloslara.

Bunu sadece konsololar biliyorlardı. Bizim için hiç umut yoktu. Ertesi gün çeşitli yerlerde evler yanmaya başlayınca, şehirden kaçan Türkler depoyu ateşe verdiler. Anında gökyüzü kan kırmızısına bulandı, birkaç saniye sonra da bir patlama duyuldu ve Sultan Murat'ın 14. asırdan sarayı havaya uçtu. Bizim bina sallandı, pencere camları titredi. Sokağa, komşu evlerin çatılarından yanan parçalar düşmeye başladı. Herkes, barutun

⁶ Kayacık – Bugün Yunanistan'da, Sofulu yakınlarında bulunan bir köy; Yunanca adı Kiriaki diye geçer. (H.M.)

patladığı bu korkunç dakikanın ne dehşet verici olduğunu canlandırabilir. Ama birinci patlamadan sonra ikincisi gelmedi. Demek ki, şehir kurtulmuştu. Aynı gece Cemil Paşa askerle birlikte şehri terk etti.

“Şimdi bütün tehlike, Türklerin şehirden çıkması ve Rusların girmesi arasındaki bu birkaç saatte gizli” diyordu İngiliz konsolos.

Ne ki, bu ‘birkaç saat’ tam dört gün sürdü. Komşu evlere yerleştirdiğimiz Eski Zağralı kadınlar bize geldiler. Yaralı askerlerimiz varken, hizmetçi olarak alınan üç sağlam askerden birini, gece bunları koruması için oraya gönderiyorduk. Ahaliyi korumak için elinden geleni yapan Cemil Paşa’ya hakkını teslim etmek lâzım. Ama askerde ve halkta başıboşluk kol gezerken, bu neye yarardı? O kadar ki, vali hususî makamında Peder Rafael’le konuşurken, bir Türk içeri girmiş ve eşyaları toplamaya başlamış. Vali de onu kovmak zorunda kalmış. Konsolosların ricası üzerine, yola çıkmadan önce, vali, 79 askeri şehirdeki düzenin korunması için bıraktı. Konsoloslar, Rusların şehre girişinden sonra bu askerleri İstanbul’a gönderme sözü verdiler.

Osmanlı Hükümetinin çekilmesinden sonra Avusturya, Fransa ve Yunan konsolosları geçici savunma organize ettiler. Taşınması yasak olmasına rağmen, Hıristiyanlarda silâh bulundu. Hıristiyanların oturduğu semt barikatlarla korundu ve buraya Türklerin girmesine izin verilmedi. Avusturya konsolosu, Peder Rafael, muallimlerimiz ve daha yaşlıca talebelerimiz de gece bekçisi görevini üstleniyorlardı. Tabii ki, daima kaygı vardı ve günler sonsuz gibi geliyordu bize. Rusların yakında olduğu umudu bizi ayakta tutuyordu ve hatta birisinin onları uzaktan gördüğü konuşuluyordu. Ne sabırsızlıkla bekleniyordu onlar o zaman, ne büyük sevinçle selâmlanıyorlardı!

Hiçbir zaman, düşman saydıklarımı iki kere sevinç ve sabırsızlıkla selâmlayacağım aklımdan geçmemişti: Roma’da İtalyan ve Edirne’de Rus ordusunu! İnsanın gerek Garibaldi yandaşlarının, gerekse başıbozukların başıbozukluğu tehlikesi altında bulunması o denli korkunç ki! Hiç hükümsüz olmaksızın, en kötü hükümetle olmanın yeğ olduğu hakikattir.

ÇEVİRİ

Edirne'ye giren ilk Rus generali Skobelev oldu⁷. Rumlar, Ermeniler, Bulgarlar, hatta müftü bile elde ekmek ve tuzla onu karşılamaya çıktılar. Kurum olarak nasıl bir tavır takınacağımızı bilmiyorduk. Tamamen kenara çekilmemiz de doğru olmazdı, çünkü mütevelli heyeti üyemiz piskoposun yardımcısıydı ve dolayısıyla papalığın Edirne temsilcisiydi. O, Peder Rafael'le generale kendini takdim etmeye gitti. Skobelev'den sonra vali, General Gurko⁸ oldu. Fransa'daki dostlarımız bize referans vermeye çalıştı. Bu konuda bilgilendirildik. Bu yüzden mütevelli heyeti üyemiz onu ziyaret etti ve Edirne'ye gelmesi beklenen yüce Prens Nikolay'a⁹ karşı nasıl bir tavır takınmamız gerektiği konusunda ondan tavsiye istedi. Acaba ziyaret edilse miydi? “Bunu yapmak zorunda değilsiniz, ama sizin tarafınızdan nezaket olur” diye cevapladı Gurko. Böylece bizden kimse yüce Prens'e gitmedi. Tarafsız ve bağımsız bir tavır sergiliyorduk. Hatta herkes fesini atmaya ve şapka giymeye başladığında bile, bizim talebelerimiz feslerini çıkarmadılar. Rus Hükümeti hakkımızda bir şey bilmiyordu, her ne kadar onlarla münasebet kurmak zaruretinde olsak da.

Osmanlı Hükümeti, hiç değilse her gün birer ekmek sağlayarak Eski ve Yeni Zağralılara bakmamızda yardım etti. Şimdi böyle bir yardımı yeni hükümetten almamız gerekecekti. Bunu Ruslardan kopartmak, Türklere kopartmaktan daha zordu. Bunun için Peder Rafael'in, o zamanın Alman asıllı olan valisiyle ilişki kurması gerekiyordu. Daha sonra, pasaport çıkartarak Bulgar kadınlarını Eski ve Yeni Zağra'ya göndermemiz gerekiyordu. Köylerde Ortodokslar yine Katolikleri rahatsız etmeye başladılar ve bunun için Peder Rafael'in köylere gitmek için izin istemesi gerekiyordu. Yavaş yavaş Peder Rafael herkesin saygısını kazandı. Konak'a¹⁰ girdiğinde, Osmanlı zamanında olduğu gibi memurlar ayağa kalkmaya başladı; vali de birçok konuyu ona danışlıyordu.

⁷ Mihail Dmitriyeviç Skobelev (1843-1882) – Rus subay, tümgeneral (1877). Orta Asya'nın ele geçirilmesinde önemli rol oynar. 93 Harbi'nde Plevne ve Şıpka geçidi çarpışmalarında yer alır. Savaş alanına beyaz üniforma ve beyaz atla gelmesinden dolayı Ak General olarak da anılır. (H.M.)

⁸ Yosif Vladimiroviç Gurko (1828-1901) – Rus subay, feldmareşal. 93 Harbi'nde Kocabalkan'ı 70 bin askeriyle geçer ve Sofya'yı alır. (H.M.)

⁹ Prens Nikolay Nikolayeviç (1831-1891) – Rus Çarı (İmparatoru) I. Nikolay'ın üçüncü oğlu. 93 Harbi'nde ağabeyi olan Çar II. Aleksandr tarafından Rusya'nın Balkan Orduları başkomutanlığına atanır. (H.M.)

¹⁰ ‘Vali, kaymakam gibi yüksek dereceli devlet görevlilerinin resmî konutu’ manasında kullanılmıştır. (H.M.)

Sadece bir kişi, o da Prens Çerkaski¹¹, bize zarar vermek istiyordu. Anlaşılan, Skobelev bizi onun önünde savunmuştu.

Edirne'ye gelir gelmez Prens Çerkaski, Peder Rafael'e mektebimizi ve misyonumuzun üyelerini sordu. Öngörülü İtalyan, şu anda burada bulunan Lehlerin Rusya'dan değil, Silezya'dan olduklarını söyleyerek kıvrak bir şekilde sıyırdı. Bu durum, iki peder için geçerliydi, ben Varşova'dandım ve yasal olarak Rus tebaasından serbest bırakılmışım. Tesadüf bu ya, bir keresinde ruhban mektebi talebeleri Sultan Murat [Eski] Sarayı'nın yıkıntılarını ziyaret eden Çerkaski'nin yanından geçerek geziye çıktılar. Talebelerin kim olduğuna merak saran Çerkaski, görevlilerinden birini bizi sorgulamaya gönderdi. Herhalde Union oldukları haberi pek hoşuna gitmemişti. Biraz sonra ben de talebelerle geçtim. Üniformalı gençlerimizin mühim sayısına Prens şaşırdı. İlk kez bir liseye, o da Bulgar Katolik Lisesi'ne, rastlıyormuş. Bu sefer o bize yaklaştı ve soru sormaya başladı. İlk başta beni sorguladı. Varşova'dan olduğumu söyledikten sonra arkadaşlarına döndü ve yergiyle:

“Hayret! Niye acaba Peder Rafael misyonlarındaki bütün Lehlerin Silezya'dan olduğunu söyledi?”

“Belki geneli kastetmek istemiştir, çünkü hakikaten sadece ben Rusya'danım.”

“Yo, yo! Ben bilhassa sizi kastetmişim, çünkü adınızı biliyordum.”

Daha sonra Varşova'yı ne zaman terk ettiğimi sordu. Hemen cevap veremedim, çünkü unutmuştum. Bu kararsızlığın isyan yılını söylemek istemediğimden kaynaklandığını düşünerek teferruatla sormaya başladı: Kaç yıldır misyonda olduğumu, Roma'da kaç yıl kaldığımı öğrenerek Varşova'dan çıkış yılımı hesapladı. Ancak bu hiç de işine yaramadı.

“Bu çocukları nereden buluyorsunuz?” diye sordu o, altında nefret gizli bir tebessümlle. Çocukları aramadığımızı, sadece bize gelmek isteyenleri kabul ettiğimizi cevapladım.

¹¹ Vladimir Çerkaski (1824-1878) – Rus hukuk ve devlet adamı; 93 Harbi sırasında Bulgaristan'da Geçici Rus İdaresi'nin başında bulunur. (H.M.)

ÇEVİRİ

“Hayır, hayır, siz onları pekâlâ arıyorsunuz!” diye itiraz etti o. İkinci kere, ancak konuşma tonundan biraz gergince, talebeleri aramadığımızı söyledim.

“Sadece sordum. Bilseydim, sormazdım” diye hemen özür diledi Prens.

Ardından epey kabaca talebeleri imtihana tuttu. Nereden olduklarını, ana-babalarının Ortodoks olup olmadığını, nerede ve niçin Katolik olduklarını, kaç zamandır bizde olduklarını sordu. Bütün çocukların aslında Ortodoks olduğu ve Katolikliği bizde kabul ettiği ortaya çıktı. Çocuklar korkusuzca, anında ve tereddüt etmeden cevap veriyorlardı. Rusça konuştuğundan, daha küçük olanlar onu çok iyi anlayamıyorlardı, ama çocuk içgüdüleriyle Katoliklikten söz edildiğini kavlıyor ve hatta diğer suallerine, yaşça büyüklerle “Katolik'im!” diye cevap veriyorlardı. Daha büyüklerle Çerkaski Fransızca konuşuyordu. Aralarından en büyüğü Slav Kesyakov'a döndü ve Ortodoksluğun ne olduğunu iyi bilip bilmediğini ve niçin dininden döndüğünü sordu. Talebelerin genç yaşından yararlanarak onları Katolikliğe çektiğimizi vurgulamak istiyordu. Ama Slav ona cevap vermeyi başardı:

“Katolikliği biliyorum, o yüzden döndüm.”

Bu cevap Çerkaski'nin daha fazla soru sorma isteğini kesti ve o hoşnutsuz ayrıldı.

Sıkça Prens'in maiyetiyle sohbet etmemiz gerekiyordu. Bir keresinde birkaç talebeyle Karaağaç'ta bir Bulgar'ın cenazesine gidiyordum. Çerkaski'nin üst kademe subaylarından birine rastladık ve o beni Ortodoks papazı sanarak:

“Karaağaç'ta Katolik var mı?” diye sordu.

“Evet, var” diye cevapladım.

“Latin rahipler de olması lâzım, çünkü şapkalı da gördüm.”

“Evet, onlar İtalyan rahipler.”

“Niye kovmuyorsunuz bunları?”

“Biz de Katolikiz” diye cevap verdim.

Bu cevaptan pek rahatsız olmadı, tam tersi, misyonumuz hakkında daha çok şeyler öğrenmek istedi. Yumuşak bir sesle ve Lehçe konuşuyor, bu lisanı Varşova’da öğrendiğini söylüyordu.

“Bulgarları niye kendi halinde bırakmıyorsunuz?” diye ekledi nihayet. “Bırakın herkes –Bulgar, Türk, Yahudi, fark etmez– kendi Tanrısını dilediği gibi yüceltsin. Bu arada, bu çocuklar şimdi sizde Katolik, ancak burada bir Bulgar kilisesi yapılıncaya, sizi terk edecekler. Şimdiye kadar sizlerleydi, çünkü Rumlar ve Türkler bunları sıkıştırıyorlardı, belki de fakir ve yetim olduklarından dolayı sizi seçiyorlardı.”

“Talebelerim arasında böyleleri yok.”

“Göreceksiniz, onlar sizi kandırarak ve siz sürüsüz çoban gibi kalakalacaksınız.”

“Böyle yaparlarsa, beni değil, Tanrı’yı kandırmış olurlar. Ancak umut ederim, hatta neredeyse eminim, kabul ettikleri inançtan dönmeceklerdir.”

Bu sözlerden sonra o elini uzattı ve veda ederken:

“Sizlere başarılar dilerim!” dedi.

Bu karşılaşmalar her zaman tesadüf olamazdı. Çerkaski bizi kovamayacağını görünce, çünkü valilik görevinde sürekli değişen generallerden hiçbirisi, üzerine din kovuşturucusu mesuliyetini almak ve böylece de askerî şanına gölge düşürmek istemiyordu, Bulgaristan’daki planlarına bizi alet etmek kararı aldı. Bir keresinde Fransız konsolosu Çerkaski’nin subaylarından birini getirdi. Konsolos bunu subayın isteği üzerine yapmış.

“Genç Bulgarlar hakkında bir şeyler öğrenmek istiyorum, ama burada anlayabileceğim ve konuşabileceğim Bulgar bulamıyorum. *Belki de ayrı bir millet ve lisanları olmasını istiyorlardır*” diyordu o müteveli heyeti üyemize. Bulgarların bu tür fantezileri ve ütopyalarıyla alay etmeye başladı

ÇEVİRİ

ve en sonunda herhangi bir Bulgarca kitap vermemizi rica etti. Yatılı yurdu ve mektebi ziyaret etti. Daha yaşlıca talebelere biriyle sohbeti koyulaştırdı. Eğitimine yurtdışında devam etmesinin iyi olacağını söyledi. Oğlan menfi cevap vererek, her şeyi Tanrı'nın hikmetine bıraktığını söyledi.

“Ne? Tanrı'nın hikmeti mi?” diye sordu subay hoşnutsuzca.

“Ağzının payını aldı” diye fısıldadı Protestan olan konsolos, orada bulunan mütevellî heyeti üyesine.

Çerkaski'nin subayı bizi bir daha ziyaret etti, ama bu sefer konsolos yoktu. Tomasz Brzeska onu uğurlarken ve sağlam sürmeli kapıyı açarken, tebessümle: “Buraya sağlam basmışsınız” dedi subay Almanca.

Bu ziyaret bizi, iki Leh asıllı subayın ziyareti kadar düşündürmedi. Bunlar tercüman tavsiye etmemizi istiyorlardı: “İnanıyoruz ki, bize sadık insanlar vereceksiniz.” Bizim yanımızda Çerkaski'yi övmeye başladılar. Lehleri sevdiğini, onunla Bulgaristan'ı idare etmeye kalacak subayların 3/2'sinin Leh asıllı olacağını, “*Prens'in, Bulgaristan'da düzeni kurmakta yardımcı olmamızı rica ettiğini*” söylüyorlardı. Çerkaski'nin anî ölümü bizler için pek hoş olmayan bütün bu ziyaretlerin sonunu getirdi.

Ancak çok sevimli ziyaretçilerimiz de oluyordu. Rus ordusunda görev alan subaylar ziyaretimize geliyorlardı. Pazar günleri ve yortularda kilisemiz doluyordu. Sabahtan öğleye kadar günah çıkartma kısımlarında duruyorduk. Bilhassa da Polonya'dan alınan topraklardan gelen asker ve subayların inancı ve dindarlığı çok öğreticiydi. Rus Hükümeti hemşerilerimize ruhanî hizmette bulunmamıza engel olmuyordu. Tam tersi, bunun için bir kararname çıkınca, askerlerini Paskalya'da günah çıkartma ayinine gönderdi. Hatta bazen günah çıkartıklarına dair bizden evrak bile istedikleri oluyordu. Filibe'nin idarecisi bizden rahip istedi, başka yerlerden de davet alıyorduk. Dürüst generaller, Katolikleri savaş boyunca salgın hastalıklar ortasında, başka deyişle, ölümcül tehlikelerde manevî desteksiz bırakmanın günah olacağını hissediyorlardı. Unionlar Ortodoks papazlarına günah çıkartıyorlardı. Buna da büyük önem veriliyordu. Üst düzey subaylardan biri, alayında tek bir Union olmadığından Tanrı'ya teşekkür ettiğini söylüyordu.

“Alay komutanlarının onlar adına kendilerini ne büyük tehlikeye attıklarını düşünemezsiniz” diyordu.

Tesadüf bu ya, bir Union, Katolik olarak kaydedilmiş. Albay iyi bir insanmış ve “Hangi mezheptensin?” sualine, asker “Union” cevabını verince:

“Union diye bir şey yok. Ya Katolik, ya Ortodoks olman lâzım” demiş ve onu “Katolik” olarak yazmış. Ne mutlu olmuş asker! Evdekilere yazdığı mektupta bununla nasıl övünmesin? Ama bu, onun sonu olmuş. Haber Helm’de hızla yayılmış, ta Petersburg’a kadar gitmiş. Sen Sinod talepte bulunmuş, Petersburg’dan askere emir gönderilmiş ve asker Ortodoks olarak kaydedilmiş.

Kuşatma sırasında Rus ordusunun biricik Katolik diyakozları bizlerdik ve bilhassa Peder Aleksandır Shimons hemşerilerine sunduğu ruhanî hizmeti hayatıyla ödedi. Korkunç bir tifüsün kol gezdiği birkaç ay, o hastanelerde kalıyordu. Hastaneler o denli doluymuş ki, hastanın günah çıkartmasını komşusunun ot şiltesinde yapması gerekiyormuş. Sonra bu hastalığı kaptı ve öldü. Rus Hükümeti cenazesine asker gönderdi ve onlar bunu defnetti.

O vakte kadar kimse orduda başka ordu rahibi tanıımıyordu. Bir gün, askerî diyakozluğa atanan Leh bir ruhani çıkageldi. Kararnamenin yayınlanmasından sonra Leh askerleri, aç olmaları gerektiği söylenerek bir Latin kilisesine toplandılar. Papaz minbere çıktı, insanın Tanrı önünde işleyebileceği bütün günahları saydı, ruhlarını arındırmalarını söyleyerek herkesin bütün günahlarını bağışladı. Sonra askerlere şarap ekmek ayini düzenledi. Tesadüfen orada bulunan Peder Aleksandır çok şaşırıldı. Askerler şarap ekmek ayinine katılmadı. Ayin dağıldıktan sonra birçoğu pederin etrafına toplanarak günah çıkarmaya ne zaman gelebileceklerini sordu.

“Nasıl olur? Şimdi hepiniz günah çıkarttınız ya!”

“Bu, Protestan günah çıkartmasıydı” diyordu askerler.

Sözü edilen diyakoz, Rahip Jilinski’nin imzaladığı belgeleri ibraz ederek yerli papazı aldatmış ve kendisini takdis etmesini rica etmiş. Birkaç hafta sonra İstanbul’daki papa delegesinden, sadece Edirne’de değil, başka yerlerde de böyle işlere karışan o diyakoza daha sonra ne olduğunu biliyor

ÇEVİRİ

musunuz diye bir soru geldi. Nihayet, günahları bağışlamak için eğdiği sağ elini kırmış. Bu iş nasıl bitti bilmem, ama kuşatma sonuna doğru yeni bir diyakoz gönderildi: Varşovalı Rahip Spionka.

Kuşatmadan dolayı köylerde oluşan şartları ve Unionların bulunduğu durumu daha iyi göstermek amacıyla, Edirne'ye dört saat mesafedeki Akpınar¹² köyünde kalışımızla ilgili bazı ayrıntıları anlatacağım. Orada, subayla birlikte 80'in üzerinde asker kalıyordu. Biz, iki rahip ve 24 talebemizle bu köyde doğan açığımızın evinde kalıyorduk.

Buraya gelmeden önce, Union kilisesindeki her şeye Ruslar bakıyor, papaza da istedikleri şekilde davranıyorlarmış. Köylüleri çar için dua etmeye, Ortodoks yortularını kutlamaya zorluyorlarmış. Böyle günlerde köylülerin çalışmasına izin verilmiyor, buna uymayanlar da dövülüyorlarmış. Bulgarlara akıl vermeyi seviyor ve dinî vecibelerini yerine getirmiyorlar diye mağrurca azarlıyorlarmış. Ruslar asıl gayelerinin Slav kardeşlerini hakikî Hıristiyanlığa çekmek olduğunu iddia ediyorlarmış.

Akpınar'a Cuma geldim, o gün yortuydu. Pazar günü Azize Meryemana, pazartesi ise Aziz Antoniy Peçerskiy yortusuydu. Köylüler dört gün boyunca evlerinde oturmak zorundaydı, üstelik orak biçiminde. Union korucusu cuma günü, akşam ayini için geldi. Ayin yapılmayacağını söyledim, çünkü Aziz Antoniy yortusunu Katolikler kutlamasına rağmen Bulgarlar kutlamıyordu.

Askerler Leh olduğumu bildiklerinden bana karşı gelme cesareti bulamıyorlardı. Zorluk çıkarmaya kalksalar, bize karşı epey iyi niyetli olan subaya şikâyet edecektim.

Gerçekten her yerde subaylar kibar ve hoşgörülü davranıyorlardı. Edirne çevresinden hiçbir vergi alınmıyordu, hatta kurutulmuş ot ve ekmeye para ödüyorlardı. Bütün milletlere saygılı davranıyor, sadece Bulgarları hor görüyor ve bunlardan nefret ediyorlardı.

¹² Akpınar-Edirne'ye 10 km mesafede bulunan bir köy; bugün adı Sarayakpınar diye geçer. (H.M.)

“Bizim gelişimiz Bulgarlarla dostluk kurmamızı gerektirmiyor. Onlarla konuşurken elimde kırbaç tutuyorum; başka türlü anlamıyorlar” diyordu bana bir yüzbaşı.

Bulgarların başında sürekli kırbaç dönüyordu.

“Ne var, ne yok size doğru?” diye sordum bir keresinde Rodoplu Unionlara. Kuşatma sırasında Türklerin buralarda insan öldürdüğü haberleri geliyordu.

“Bir şey anlamıyoruz. Türkler saldırıyor, Ruslar ise eli kolu bağlı duruyorlar. Bizi Türklerin üzerine yolluyor ve daima ‘Türkler iyi, Bulgarlar kötü!’ diyorlar” dediler.

Bir Rus subayın Türkler veya Bulgarlar hakkında ne konuştuğunu duymamız gerekirdi. Türkçenin melodisine, Türklerin karakteri ve geleneklerine, Türk askerine adeta bayılıyorlardı ve bunlar, Bulgarlara karşı duydukları nefretten kaynaklanıyordu. Uzun ve can sıkıcı kalışları, sinirli olmalarının başlıca nedenlerinden birisiydi. Sözgelimi, Akpınar’da kalan subay, genç ve epeyce eğitilmiş olmasına rağmen, lisanlarını anlamadığı, kitap ve gazetenin, ayrıca hiçbir ortamın olmadığı köylüler arasında durmak zorundaydı. Karanlık ve alçak olduğundan doğrulamadığı, penceresiz, zeminsiz ve yataksız bir odaya yerleştirilmişti. Tabii, onu ziyaret ettiğimizde çok mutlu oluyordu.

Bir keresinde, bir iş için gelen birkaç Bulgar ve Türk bulduk yanında. Ortak bir lisan yoktu, oysa meselenin çözümlenmesi gerekiyordu.

“Ne iştir, anlamıyorum. Çorbacı, komşu köyden şu üç Türk’ü getirdi ve bunlar şehre taşınmak için izin istiyor. Lütfen söyleyin kendilerine, dilerlerse rahatça köyde kalabilirler. Eğer istemiyorlarsa, kimse onların Edirne’ye taşınmasını yasaklamıyor” diyordu dara düşen subay.

Bana refakat eden ve Türkçe ve Rusçayı iyi bilen Peder Stefan Türklerle konuştu.

“Sayın yüzbaşım, burada başka bir dolap dönüyor. Geçen gece Bulgarlar Türklere saldırmış ve dövmüşler, aralarından biri ise göğsünden yaralanmış. Akşam da yine evlerine taş atmışlar. O yüzden Bulgarlara, “Ne ettik size ki, bize böyle davranıyorsunuz?” diye sormanızı rica ediyorlar.

ÇEVİRİ

“Bulgarlar da kabul edecektir ki, her zaman suhulet içinde geçindik; şimdi ise şehre sığınmak zorunda bırakılıyor.”

Bunun karşısında subay acıyla gülümsedi, sanki şunu söylemek istiyordu: “Görüyor musunuz Bulgarların yaptığı işi?” Sonra muhtara dönerek sertçe sordu: “Kim bu saldırganlar? Sen necisin, nasıl bilmezsin? Bir daha böyle bir şey olursa, tutukla saldırganları, döv ve buraya getir. Siz bağımsızlığı böyle mi anlıyorsunuz? Ruslar buraya sadece sizin için değil, herkes için iyi olsun diye geldi.”

Türlere de rahat olmalarını, suçlu olsalar bile, Bulgarların onları cezalandırma hakkı bulunmadığını, konuyu ona getirmeleri gerektiğini söyledi.

Çok geçmeden Akpınar Ortodokslarından kendimiz de korunmak zorunda kaldık. Bunlar bize kötü gözle bakıyorlardı, çünkü askerlin varlığı onları Unionlar karşısında üstün kılacağı yerde, Unionlar da durumdan istifade ediyorlardı. Askerlerin sık nakillerini kolaylaştırmak için Rus Hükümeti yolları düzeltmeye başladı. Bu iş için Akpınar subayından birkaç günlüğüne 40 kişi istendi. Yaklaşık 100 haneli köy bu kişileri sağlayacaktı. Muhtar, bize dokundurmak için bilerek aşçımızı da seçti. Aşçı bu köyde doğmuş, ama burada yaşamıyordu; evi yoktu ve Edirne’de bize yemek hazırlıyordu. Aşçısız yapamazdık, o yüzden subaya şikâyete gittik. Orada muhtara da rastladık; ne için geldiğimizi anlayınca, o, aceleyle Türkçe, aşçıyı serbest bıraktığını söyledi. Konunun subaya taşınmasını istemiyordu. Kibarca kendisine teşekkür ettik, bunca çocukla aşçısız kalmanın çok zor olduğunu açıkladık ve birkaç Türkçe komplimanla iyi ayrıldık. Ama Ortodokslar bunu kaldıramadı. Topluca kaldığımız eve kadar gelerek zorla aşçıyı çıkarmak istediler. Rahibimiz tartaklandı, evini yakmakla korkutarak çocukları tehdit edildi.

Peder Stefan bir kere daha subaya şikâyete gitti, ama o Bulgarlarla baş edemediğini söylemiş. Böylece, Osmanlı zamanında olduğu gibi, kendi kendimizi korumamız gerekti. Önde gelen kışkırtıcılara yarın sabah erkenden subayın yanına gitmeleri talimatı verildi. Oradan da, bizden bir kişiyle valinin yanına gidilecekti. Bulgarlar subayın kararsızlığını görünce, mağrurca Peder Stefan’a geldiler, mahkemedan korkmadıklarını ve geleceklerini söylediler. İş can sıkıcıydı, ama kazanmamız gerekiyordu.

“Geri adım atarsanız, halimiz harap olur; Ortodokslar çok üzerimize gelirler” diyordu bize Unionlar.

Zaten onlar: “Bir Union rahibi bize ne yapabilir? Biz koskocaman bir kitleyiz” diyorlardı.

Peder Stefan, komşu köydeki Leh asıllı subaya danışmaya gitti. Böyle durumlarda nasıl tavır takınması gerektiğini sordu.

Ertesi gün sadece iki Ortodoks Bulgar geldi, diğer ikisi yollarda çalışmaya gönderilmişti. Böylece işi ağırdan alıyorlardı. “Hiçbir güç, işçiyi çarın işini yapmaktan alamaz” diye düşünüyordu onlar. Peder Stefan beklemelerini söyledi, çünkü o bunun üstesinden gelecekti. Gerçekten atına bindi, subaya gitti, o da iki asker verdi ve bunlar adı geçen iki kişiyi getirdiler. Bu durum karşısında köylüler korktular. Yüzbaşının yanına giderek ondan yardım, Peder Stefan’dan ise af dilediler. Tabii, iş kolaylaştı, ancak Ortodoksların, eve veya çocuklara gelecek en ufak zarardan mesul olacaklarına dair yazılı vaatte bulunması gerekiyordu. Katolikler zaferimizi kutladılar, çünkü zafer onları da kapsıyordu; Ortodokslar ise yumuşayıp uslandılar ve her şeyin tatlıya bağlandığından teşekkür ettiler.

Bu savaşın nasıl bir ahlâkî etkisi oldu? Katolikler bu savaştan bir şey kazandı mı?

Rus askerleri her yerde Katoliklikle karşılaştıklarından dolayı şaşkındılar. Tuna’yı geçtikten sonra, çarın konakladığı ilk yer, Bulgar Katolik köyüdü¹³, kendisini Latin bir papaz karşıladı.

“Memleketimizde bunca sene ayinsiz günahattan arınma geçirdikten sonra, kutsal vecibelerimizi Osmanlı’da icra edeceğimizi hiç umut etmiyorduk” diyordu bize Leh askerler. Filibe’de muhteşem bir kilise, piskopos ve pederler, ayrıca güzel bir Katolik mahallesi görmeyi beklemiyorlarmış.

Edirne’de Latin mezhepli şahısların sayısı az, Unionlar daha da az, ama buna rağmen Papa çok başarılı temsil edildi. Şehirde üç Union kilisesi var; bütün Osmanlı’da bir ruhban mektebi ve bir lise var, onlar da Union.

¹³ Büyük ihtimalle Sviştov [Ziştovi] kasabası kastedilmektedir. (H.M.)

ÇEVİRİ

Bütün bunlar, Rus ordusunda görev alan Katolikleri mutlu etti; Ortodokslar ise Katolik kilisesinin gücünü ve bütün dünyaya yayılışını öğrenmiş oldular.

Savaş sırasında Bulgarların anlayışı değişti. Onlar Rusya'nın Ortodoks ülkesi olduğunu biliyorlardı. O yüzden bizi hiç istemiyor ve Ruslar gelince hemen postalanacağımızı hissettirmek için mahsus bize "Polonya misyonu" diyorlardı. Ancak Rus ordusunda bunca Katolik Leh'i görünce şaşkınlıklarına diyecek yoktu! Bu arada, ateşkes anlaşmasını çar adından, ikisi de Katolik Leh olan Nepokoyczitski ve Levitski imzaladı. Filibe'de uzun zaman vali Katolik'ti, Edirne daimî vali yardımcısı Lipinski'ydi.¹⁴

Latin kiliseleri bazen askerle öyle doluyordu ki, sivil Katoliklere yer kalmıyordu. Askerler, alt ve üst kademe subaylar Edirne'de Leh rahipler olduğunu öğrenince, gelmemizi rica etmişler. Ortodokslar kendi kiliselerine hizmet etmiyorlardı, oysa biz, Katoliklerin sorduğu ilk şey, "Burada Katolik kilisesi var mı?" oluyordu. Öyle ki, ahali, bütün ordunun Katolik olduğunu düşünüyordu. Ortodokslar kendi dindaşlarına arka dayak olmuyorlardı, Katolikler ise Union gördüklerinde seviniyor ve yardım ediyorlardı. Bu tavır Unionların gönlünü aldı ve onlar artık daha önce olduğu gibi inançlarını gizlemiyorlardı.

Edirne'de Lehler çok kıymetli hatıralar bıraktılar. Leh subaylar kolayca kiralık ev buluyorlardı, çünkü çok kibar ve mülayim davranıyorlardı, oysa Rusların tavrı her bakımdan art niyet içeriyordu. Hastanelerde hizmet eden Ortodoks rahibeler de pekiyi nam bırakmadılar.

Bulgar halkına Lehler daha büyük saygı gösteriyorlardı. Bulgarlar, Filibe'de belediye meclis üyesi seçiminde Lehlerin çok yardım ettiğini, Rumların ise, Rusların da desteğini alarak entrikalar çevirdiğini anlatıyorlardı.

Bize gelince, maddî kaybımız büyük oldu: Olağandışı giderler misyonumuzu borca soktu, ama manevî açıdan kazançlı çıktık. Ruslar gelmeden önce bizim hakkımızda, Bulgarları Türklerden koruduğumuz,

¹⁴ Aleksandr Yosifoviç Lipinskiy (?-1882) Rus-Osmanlı Savaşı'nda Şıpa geçidi çarpışmalarında üstün başarı gösteren Rus subayı. (H.M.)

HÜSEYİN MEVSİM

Rusların gelişinden sonra ise Müslümanları Bulgar ve Ruslardan koruduğumuz söyleniyordu. Şunu da ekleyebilirim ki, Rusların gidişinden sonra Bulgarları gene himayemiz altına aldık. Peder Rafael, yeni Vali Rauf Paşa'nın müsaadesiyle, ahaliyi yatıştırmak için jandarmayla köylere gidiyor ve evlerine dönen Türklerin zarar görme ihtimalinin önüne geçmek için birkaç asker bırakıyordu. Böylelikle, tabii ki, misyona saygı artıyordu.

Mektebimiz de çok kazandı. Bulgarların bugün kendi hükümetleri ve liseyi bitiren talebelerimizin garantili yerleri var. Oysa önceleri bunların her türlü kariyer yolu kapalıydı. En önemlisi de, misyonumuz Rus kuşatmasını başarıyla atlatarak güçlü bir şekilde Edirne'ye yerleşti ve artık hiçbir siyasî değişim varlığını tehdit edemez.

KAYNAKÇA

KERTEV, Georgi, *Deloto na ottsite vizkresentsi v Odrin (1863-1918)*, [Edirne'de Resürreksiyonist Pederlerin Davası (1863-1918)], Sofya 1938.

MEVSİM, Hüseyin, *Bulgar Gözüyle Edirne*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012.

SMOLİKOWSKI, Pawel, *Zapiski ot rusko-turskata vojna prez 1877-78 g.* [93 Harbi Notları], Edirne 1910.

TÜRK, Fahri, Edirne Bulgar Cemaati ve Polonya Azınlık Okulu "Polak Mektep", *Bellekten*, Sayı 268, Ankara 2009, ss. 705-720.